

ТІЛ – ИНСТИНКТ

Тілдік мавендер

Жоспар:

1. Тілдік мавендер дегеніміз кімдер?
2. Сэфайрдың келтірген даулы мысалдары.
3. Мавендердің әлсіз жақтары.
4. Қоғамдағы стандартты ағылшын тілінің рөлі.
5. Мавен дегеніміз кімдер?

Мавен дегеніміз – өздерін тіл мамандары немесе тіл білгірлері, тіл сарапшылары ретінде тағайындаған адамдар. Олар өз міндеттерімен, тәжірибелерімен, ақылға қонымды ойларымен ерекшеленеді.

Мавеннің ең көп таралған түрі – бұл сөзді бақылаушы. Бұл терминді биолог және сөз бақылаушысы Льюис Томас ойлап табады. Сөз бақылаушыларының лингвистерден, яғни тілшілерден айырмашылығы – сөз бақылаушылары күрделі, эксцентрлік және сирек кездесетін сөздер мен идиомаларға ерекше назар аударып қарастырады. Солардың ішінде басқа ғылым саласында жүрген адамдар да, мысалы, Томас немесе Куин сияқты ғалымдар да кездеседі. Ол кейде газеттің «Сұрақ-жауап» бағаны журналисі де болуы мүмкін. «Globe» газеті журналисінің бір мысалын қарастырып көрелік:

Сұрақ: Біреуді ашуландырғымыз келгенде, біз неге «оның ешкісін ұрлау керек» деп айтуымыз керек? (J.E., Boston).

Жауап: Слэнг мамандары толықтай сенімді болмаса да, былай түсіндіреді: көне ат жарысы дәстүрі бойынша, аттың тыныштығын сақтау үшін алдында текті тұлпардың қасында ешкіні де ұстаған. XIX ғасырдың ойыншылары аттың мазасын қашыру үшін, сонымен қатар, жарыстан шығару үшін ешкіні ұрлаған. Демек, «ешкі ұрлау» ашуландыру деген мағынаны білдірген.

Бұндай түсіндірмелерге Вуди Аленнің «Slang Origins» – «Слэнг түпнұсқасы» атты пародиясы бар.

Сіз слэнг сөздердің қайдан келетіні жайында біздің көпшілігіміз біле береміз бе? Мысалы: Like «She’s the cat’s pajamas,» or to «take it on the lam» бұлардың мағынасы: «Бірдеңе немесе біреу өте қуанышты, лайықты немесе әсерлі, әсіресе, күлкілі немесе мұқият түрде» дегенді білдіреді.

Мавендердің екінші түрі – еремия сыншысы. Соңғы жылдары атақты Еремия сыншысы – Джон Саймон болды. Ол зиянды фильмдер мен театр пікірлерімен ерекшеленді. Оның мақалаларынан мынадай жақсы бастама көруге болады:

«Ағылшын тілі қазірдің өзінде саудагерлердің өз кемелерінің шеберханаларында тауарлармен айналысатыны немесе фашистердің концлагерьлердің тұтқындарымен қалай қарым-қатынаста болғаны сияқты қаралады.

Бұл талғамсыз салыстыруды тудырған грамматикалық қате – О’Нейлдің «менің достарым-әріптестер» тәрізді тым артық ақпараты бар сөздер құрамын байқаймыз. Бұларды Саймон «тіл әлсіздігінің берік іргетасы» деп атады. Афроамерикалықтардың ағылшын тіліндегі ауызекі сөйлеуі туралы Саймон былай деп көрсетеді:

«Кейбір адамдардың субмәдениетіндегі, әдетте білімсіз адамдар арасында, дыбыс пен мағынаның арасында байланыс бар екеніне неліктен біз назар аударуымыз керек және бұндай байланысты грамматика қалай сипаттайды?».

«Мен болу», «Сен болу», «Ол болу» деп айтатын болсақ, біздің бәріміз психиатриялық ауруханаға баруымыз мүмкін, бірақ бәрін де түсінуге тырысып көруге болады. Алайда бұл барлық классикалық және заманауи грамматикаға қайшы келеді және тарихи тамыры бар тілдің өнімін емес, тілдің қызмет етуінен хабарсыз екенін көрсетеді.

Бұл адамның теріс ой-әрекетін жоққа шығармау керек, өйткені ол ешбір шынайы дауға қатыспайды. Саймон жай ғана көптеген комедиялармен тиімді қолданылатын қабылдауды тапты, бұл панк-рок ойнайтын жетекші ток-шоу мен музыканттар, орташа қабілеттерге ие адамдар кез келген қатыгездікпен қорлауды көрсете отырып, баспасөздің назарын аудара алады.

Мавен тілінің үшінші түрі – бейнелейтін ойыншы, ол жинақтарында палиндром, панк, анграмма, ребустар, мейнапропризм, гольдвинизм, эпономиялар, дыбысқұмарлар, губерна-торлар мен блюферлер көрсетті.

Уиллард Эспи, Димитрий Боргман, Джилл Бранрет және Ричард Ледерер сияқты суретшілер «Ойындағы сөздер» (Words at Play), «Демалыс туралы тіл» (Language on Vacation), «Лекстің қуанышы» (The Joy of Lex), «Ағылшын тілі» (Anguished English) атты кітаптар жазады. Лингвистикалық нәзіктіктің осы көрнекі көрмелерінің барлығы көңілді, бірақ, оларды оқығанда, мен кейде дельфиндік шоуғағы Jacques Cousteau сияқты сезімде боласыз. Ол осы ғажайып жаратылыстардың шеңберлерін тастап, одан да лайықты ортада әлдеқайда қызықты табиғи таланттарын көрсетуге тілек білдірді.

Мавеннің соңғы түрі – данышпан мавен. Солардың бірі «Нью-Йорк Таймс» газетінің редакторы Теодор Бернштейн және Уильям Сэфайр. Олар сөзді қолдану мәселелеріне қарапайым, ақылға қонымды көзқараспен танымал және олардың жәбірленушілерін сиқырлы шабыттандырады және оларды қорлауға шабуыл жасамайды.

Мен осы дана жігіттердің еңбектерін оқығанды ұнатамын және Сэфайр қаламының алдында ғана қорқыныш сезінемін, ол анти-порнографиялық хабарламаның мазмұнын қорытындылай алады. Бірақ өкінішті факт, тіпті Сэфайр тәрізді данагөй, ағартушы-тілші ғалым қарапайым адамның сөйлеу тілінің күрделілігін бағаламағанында, соның нәтижесінде оның көптеген ой-пікірлері, түсініктемелері өз мақсатына жетпейді.

Сэфайрдың мақаласында сөзді қолдану туралы үш оқиғаға қатысты даулы мысалдарды келтіреміз.

Бірінші мысал – 1992 жылы өткен президенттік сайлауда екі үміткер жасаған есімдіктің қолданылған қателіктері. Джордж Буштың қабылдаған ұраны. «Who do you trust?» («Сіз кімге сенесіз?») мектеп мұғалімдерін ұлттың арасынан ажырату деп атап өтті. Who «субъективті есімдік» (номинативті немесе субъективті септік) және (trust – сенім) мәселесі туралы сұрақ туындайды. (объективті септік). Ең дұрысы You do trust him, not You do trust he емес және сондықтан сұрақ сөзі who емес whom болуы керек еді. Бұл, әрине, ортақ сөйлеуге қатысты стандартталған шағымдардың бірі. Сэфайр, оны қолдануға қатысты ағартушылық көзқарасымен, проблеманы мойындайды және ұсыныс жасайды. Адамдар қиын құрылым-тіркестерден айналып өтуі керек. Алайда объективті сұрақтар көп жағдайда қолданылады. Солардың ішінен мынадай мысалдарды келтіруге болады:

Үйге бара жатқанда сен кімді көрдің?
Бүгін далада сен кіммен ойнадың?
Сен бүгін мектепте кіммен ойнадың?
Сен кімге еліктеп сөйледің? Сен кімге ұқсап сөйледің?

Сафирдің ұсынысы бойынша сұрау есімдіктерін мынадай сұраулы тіркестерге өзгерту керек: Қандай адам (адамды, адаммен) – Which person немесе Қандай бала (баланы, баламен) – Which child.

Сафир Билл Клинтонның демократтарға арнап сөйлеген сөзін қарастыра келе, қателерге көңіл бұрады. Мысалы, мына сөйлемде «Эль Гор мені Америкаға әкелуге мүмкіндік беріңіз. Бұл сөйлемдегі қателіктің себебі give (берілу) объектісінің нысаны міндетті түрде болуы керек. Сондықтан лозунг ағылшынша төмендегідей жазылу керек еді: «Give Al and me a chance».

Мүмкін, «грамматикалық қате» ұғымдардың ішінде «есімдік» ісін «дұрыс пайдаланбау» деген қорқыныш жоқ. Бір жасөспірімнің мынадай сөйлемінде Me and Jennifer are going to the mall? Me есімдігі субъективті есімдіктің орнында тұра алмайды. Сондықтан бұл сөйлемнің дұрыс нұсқасы ағылшын тілінде Jennifer and I are going to the mall болуы керек.

Сэфайрдің келтірген екінші мысалында дипломаттың үкімет алдында «туристерге қарсы қылмыстар» – ең алдымен, тонаушылық, тонау және сөмке ұрлау туралы ескерту бар. Дипломаттың сөйлеуінде (pick pocket) деген сөздер дұрыс айтылмағанын ескеріңіздер:

Сэфайрдың пікірі бойынша rocket-picker десек қалта тазалаушы – бұл ағылшын тіліндегі ең қиын күрделі сөз болар еді. Ал егерде rocket-picking десек – қалталарды таңдау болар еді. Сэфайрді толғандыратын нәрсе, бұл қалта ұрлау – бұл ерекше байланыс түрі, себебі бұл қалта ретінде емес, қалта тонайтын қандай да бір адам. Бұл ерекше болса да, бұл бірегей емес; мұндай айрықша тұтас отбасы бар. Ағылшын тілінің осы сияқты жиі кездесетін кейіпкерлердің бірі адамды сипаттайтын қос сөздер болып табылады. Мысалы: bird-brain – ақымақ, blockhead – болван, boot-black – етік тазалаушы, cut-throat – бас кесер, egghead – ақылды, four-eyes – көзілдірік киюші, goof-off – жалқау т.с.с.

Үшінші жағдай Барбара Стрейзандтың растайтын жансыз сөзі теннис жұлдызы Андре Агассиге қатысты сипаттамасы. Сэфайр Стрейзандтың бірінші рет evolved сөзінің пайда болғаны туралы әңгімелейді. He is evolved бұл жердегі мағына ықылас ретінде қабылдануына ықпал еткен болатын». Мұндай туындылар лингвистика саласында қарқынды түрде зерттелді, бірақ, Сэфайр қалай екенін түсінбейтінін көрсетеді. Оның пікірінше, evolve сөзі involve сөзіне рифм тәрізді еске түсіреді.

Бұл мысалдардан сіздер байқадыңыздар ма? Сэфайр сөздегі қателерді немесе келіспеушіліктерді табуда көп жағдайда белгілі тұлғалардың берген ақпараттарына, сөйлеген сөздеріне назар аударады.

Мавендердің әлсіз жақтары

Тіл мавендарының әлсіз жерлерін екі жақтан көруге болады. Біріншісі, қарапайым адамның лингвистикалық тұрғыдан дұрыс бағаланбауы. Мен адамның аузынан немесе қаламынан шыққан барлық нәрсе дұрыс емес деп айтпаймын (Дэн Квэйлді еске түсіріңіздер). Бірақ өздерін шатастырмаудың орнына, тіл жасөспірімдері тілдік құзыреттілікті диагностикалауға соңғы шара ретінде жүгінуі мүмкін және қашып кеткеннен кейін бірден емес. Адамдар, олар жоғары платформасында екендігін сезінгенде, күлкілі ауызша абракадабра шығарады, олардан жоғары формалы стильді талап етеді және сөздерді таңдау олар үшін дереу салдары болуы мүмкін екенін біледі. Сондықтан стилистикалық қателіктердің бай көзі саясаткерлердің әлеуметтік жәрдемақылар мен студенттердің оқу ақысын беру туралы өтінішіне айналуы мүмкін. Қарапайым адамдар, алайда нашар білім алған, қарапайым адамдар талап етпейтін ортада олар күрделі грамматикалық заңдарға жатпайды және өздерінің ойларын лингвистердің, заңгерлердің, ауызша сөйлеу тарихшыларының және диалогтық шеберлердің ақыл-ойларын елеулі тыңдаушыларының қызығушылығын тудыратын етіп көрсете алады.

Тілдік мавендардың екінші әлсіз жері – олардың тіл туралы қазіргі заманғы ғылымды толық білмеуі. Мен Хомскийдің теориясының формальды аппаратын емес, конструкциясы мен идиоманың осындай типтері туралы негізгі білімді ағылшын тілінде және адамдар оларды қалай қолданатыны туралы айтамын. Барлық адалдықта, кінәлілердің үлкен пайызы өз мамандығымның өкілдеріне тиесілі екендігін айтуға тиіспіз. Өйткені олардың білімін практикалық стильде және сөзбен көрінеді. Джозеф Эмондс, Дуайт Болинджер, Робин Лакофф, Джеймс МакКолли және Джеффри Нюнберг сияқтылар кейбір өздеріне тән ерекшеліктерімен айрықшаланады. Минстрим америкалық лингвистер кен орнын толығымен көкке апарды. Болинджер оларды шаман деп атайды. Тілде лицензиясы бар мамандар жоқ.

Қоғамдағы стандартты ағылшын тілінің рөлі

Тілді қолдану туралы не білуіміз керек? 1960 жылдардағы кейбіреулерге қарағанда, стандартты ағылшын тілінің грамматикасы мен шығармасын оқыту репрессивтік патриархалдық капиталистік мәртебе күйін сақтаудың құралы және адамдар қалаған нәрселерін жазуға босатылуы керек деп айтпаймын. Адамдардың қалай сөйлегенінің кейбір қырларын олар кейбір параметрлерде, өзгертуге тырысады. Мен не істеймін? Мен оны зиянсыз деп санаймын: тілді ойдағыдай талқылау және адамдар оны қалай қолданатынын үздік ғылыми тіл деп санаймын. Бұл маңызды. Біз қандай да бір нақты себептердің күрделілігін елеусіз қалдырмаймыз. Тілді қолдану мысалы: адамның ақыл-ойы.

Тілді төмендету: жасөспірімдерге арналған слэнг, аймақтық вариация айтылуда және дикцияда, бюрократиялық буфалда, нашар емле және пунктуация, жалған қателіктер, нашар жазылған проза, үкіметтік эвфемизм, стандартты емес грамматика, оған ұқсас, жаңылыстыратын жарнама және т.б. (шағымданушының басынан жоғары қасақана виктицизмдер туралы айтуға болмайды).

Тілдің аспектісі – өзгерудің маңызы және жазбаша проза стилі. Иллюстрацияларды жазу үшін тіл қажет, олар биологиялық тұрғыдан қарағанда, күрделі мағыналарды білдіруге арналған. Қысқа мерзімді шектеулермен туындаған сәйкессіздіктер болып табылады.

Мен екі нәрсеге үгіттедім деп сенемін. Көптеген қағидалар грамматиканы – бұл жай ғана ақылға қонымсыз, сол себепті оларды пайдалану қатарынан жойылуы керек деп ойлаймын. Стандартты ағылшын тілінің көпшілігі – бұл үйдегі барлық сауда нүктелерінде ақшалай бірліктер стандарты немесе стандартты кернеу тұрғысындағы стандарт.